

SEJARAH DAN PERKEMBANGAN INSTITUSI FATWA DI NEGERI KELANTAN

Oleh:
Noor Naemah Abd. Rahman *

Abstract

The fatwa institution can be regarded as an important means for the dissemination of Islamic law to the society. In Kelantan, the fatwa institution had been long established and has undergone significant development. The institution represented religious authorities due to its close association with the Malay Sultan. Based on such scenario, this article tries to outline the historical development of the institution in Kelantan as well analysing its achievements pertaining to the legal aspect in Kelantan.

PENDAHULUAN

Kemasyhuran negeri Kelantan dengan jolokan negeri "Serambi Mekah" menjadi petanda kekuatan penghayatan agama di kalangan penduduk negeri tersebut. Bahkan ia juga membayangkan kehebatan aktiviti keislaman yang berlaku di negeri berkenaan. Sesetengah penulis menganggap gelaran tersebut mempunyai kaitan rapat dengan kemasyhuran sistem pendidikan pondok di Kelantan sebagai institusi pendidikan tradisional yang istimewa kepada penduduk tempatan di waktu itu.¹

Namun kemungkinan gelaran tersebut diberi berasaskan kedudukan para ulama yang wujud di negeri Kelantan pada hujung abad ke-19 dan awal abad ke-20 Masihi, yang mana hampir keseluruhannya mendapat didikan di Mekah juga ada asasnya.²

* Noor Naemah Abd. Rahman, Ph.D ialah Profesor Madya di Jabatan Fiqh Dan Usul, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya.

¹ Ismail Che' Daud (1991), "Sekolah Pondok Di Negeri Kelantan: Satu Tinjauan Umum", dalam *Warisan Kelantan X*, Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, h. 1.

² Lihat Ismail Che' Daud (ed) (1992 dan 1996), *Tokoh-tokoh Ulama Semenanjung Melayu (1) dan (2)*, c. 1, Kota Bharu: Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan.

Dengan kedudukan demikian ada kemunasabahan Kelantan digelar sebagai “Serambi Mekah” mengambil sempena latar belakang tersebut.

Menyentuh sejarah permulaan Islam di Kelantan, sehingga kini masih belum terdapat suatu kepastian tentang tarikh sebenar kemasukan Islam ke negeri berkenaan. Namun begitu, terdapat beberapa catatan telah dibuat oleh beberapa penulis dan pengkaji sejarah. Antaranya, ada yang menyebutkan bahawa permulaan Islam di negeri tersebut berlaku sekitar tahun 1150M apabila pendakwah-pendakwah Islam dari Patani datang membawa ajaran Islam ke Kelantan.³

Pandangan tersebut boleh mengukuhkan catatan lain yang menyebutkan kedatangan Islam ke Kelantan berlaku sebelum tahun 1181M. Pandangan ini berasaskan penemuan dinar emas di bekas istana Kota Kubang Labu yang tertulis di hadapannya “al-Julūs Kelantan” (الجلوس كلنتن) . Ia membawa maksud “kerajaan Kelantan”. Di belakang dinar emas pula tertulis “al-Mutawakkil 577” (المتوكل ٥٧٧) yang memberi maksud “yang berserah kepada Allah” sementara tulisan “ ٥٧٧ ” (577) pula bermaksud tahun 577 Hijrah.⁴

Pandangan kedua ini telah diperkukuhkan dengan catatan yang terdapat dalam “Kitab Geografi dan Tarikh Negeri Kelantan” yang menyebutkan bahawa Islam telah mula mempengaruhi jentera pentadbiran negeri tersebut semenjak tahun 1181M.⁵ Menurut Asa’ad Shukri, pemerintahan kerajaan Islam yang wujud itu terus menerus berkesinambungan sehingga ke zaman penguasaan Sultan Mahmud Shah Melaka ke atas negeri Kelantan pada tahun 1477M.⁶

Namun begitu, ada pendapat yang merumuskan tarikh yang lebih awal, iaitu di pertengahan kedua abad ke 11 Masihi. Rumusan ini telah diperkukuhkan dengan rekod sejarah Dinasti Sung (960-1279M) yang menyebutkan Islam telah lahir di sepanjang Pantai Laut China Selatan pada tahun 977 Masihi.⁷

Dari kenyataan-kenyataan di atas jelas menunjukkan suatu ketidakpastian tentang tarikh sebenar kedatangan Islam ke Kelantan. Namun boleh dirumuskan bahawa Islam

³ Dusuki Ahmad (1974), *Ikhtisar Perkembangan Islam*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 521.

⁴ Asa’ad Shukri Haji Muda dan Abdullah al-Qari Haji Salleh (1977), *Detik-detik Sejarah Kelantan*, Kota Bharu: Pustaka Aman Press, h. 7.

⁵ *Ibid.*, hh. 20-30.

⁶ *Ibid.*, h. 28.

⁷ Wan Hussein Azmi (1980), “Islam di Malaysia: Kedatangan dan Perkembangan (abad 7-20),” dalam *Tamadun Islam di Malaysia*, Prof. Khoo Kay Kim (ed), Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, h. 143.

telah mula bertapak di Kelantan semenjak abad ke-10 Masihi lagi atau paling lambat pada abad ke-12 Masihi.

Meskipun demikian, terdapat juga kalangan penulis yang memilih tarikh penaklukan kerajaan Melaka di zaman pemerintahan Sultan Mahmud Shah sebagai tarikh permulaan Islam di Kelantan.⁸ Namun bagi penulis, catatan ini terlalu lewat, sedangkan catatan-catatan terdahulu telah saling memperkukuhkan antara satu sama lain. Oleh itu kemungkinan ia menepati tarikh sebenar adalah lebih meyakinkan.

Penelitian terhadap penulisan-penulisan sejarah Islam di Kelantan tidak menemukan catatan tentang perkembangan Islam yang berlaku sejak awal kedatangannya sehingga abad ke-18M.⁹ Abad ini telah dikenali dengan Zaman Kelantan Moden atau Zaman Kesultanan Kelantan yang dipelopori oleh Long Yunus di sekitar pertengahan abad ke-18M.¹⁰ Catatan yang merekodkan amalan pentadbiran yang berlaku dalam sektor pentadbiran agama bagi negeri Kelantan telah mula dapat dilihat pada zaman pemerintahan Long Muhammad yang bergelar Sultan Muhammad I (1800-1835M). Baginda terkenal sebagai seorang yang beriman dan murah hati.¹¹ Kedudukan ini diteruskan oleh Sultan yang memerintah selepas itu dengan membuat beberapa perubahan yang membawa kepada penubuhan sebuah institusi pentadbiran agama Islam secara lebih kemas dan teratur.

Antara yang mendorong lahirnya idea ini ialah setelah dilihat kejayaan dua pertubuhan Islam bukan kerajaan yang wujud pada waktu tersebut iaitu Jam'iyah al-Khairiyyah dan Persatuan Muslim yang ditubuhkan pada tahun 1912M. Sementara pertubuhan-pertubuhan lain yang bersifat kerajaan seperti Jabatan-jabatan Agama yang wujud di negeri-negeri lain di Semenanjung Tanah Melayu telah tidak berfungsi dengan cekap. Pilihan kemudiannya ditentukan untuk menubuhkan institusi yang agak bebas dari kongkongan kerajaan.¹²

Menurut kajian yang dilakukan, antara tokoh yang terlibat dengan perahan idea tersebut ialah Haji Nik Mahmud Hj. Nik Ismail (Dato' Perdana Menteri Paduka Raja di

⁸ W.G. Shellaber (1982), *Sejarah Melayu*, Petaling Jaya: Fajar Bakti, h. 205.

⁹ Ariffin Abd. Rashid (1962), *Sejarah Kelantan*, Kota Bharu: al-Ahliyyah Press, h. 21-24.

¹⁰ Nik Mohammed Nik Mohd. Salleh (1974), "Perkembangan Penulisan Sejarah Kelantan dan Tinjauan Mengenai Sumber-Sumbernya", dalam *Warisan Kelantan III*, Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, h. 4.

¹¹ Asa'ad Shukri, *op.cit.*, h. 72.

¹² Abdullah @ Alwi Haji Hassan (1996), *The Administration of Islamic Law in Kelantan*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 78.

waktu tersebut, menyandang jawatan sebagai Menteri Besar 1915-1945), Haji Muhammad Khatib Hj. Mohd. Said dan Haji Muhammad Yusof Ahmad yang dikenali dengan panggilan 'Tok Kenali'.¹³ Idea tersebut telah dipanjangkan kepada Sultan dan telah diperkenankan. Lalu pada tanggal 27hb. Disember 1915, Majlis Agama Islam dan Istiadat Melayu Kelantan telah dimasyhurkan penubuhannya oleh Duli Yang Maha Mulia Sultan Muhammad IV.¹⁴ Dengan penubuhan tersebut, Majlis telah melantik 12 orang tokoh yang berkeelayakan menjadi anggotanya, termasuk 3 tokoh yang disebutkan tadi.¹⁵

JABATAN MUFTI KELANTAN: SOROTAN SEJARAH

Catatan yang jelas dan disepakati oleh penulis-penulis tempatan mengenai tarikh sebenar kewujudan jawatan mufti dalam pentadbiran agama di negeri Kelantan belum lagi wujud. Apa yang ada cuma beberapa catatan yang agak berbeza di antara satu sama lain.

Sesetengah penulis memilih tahun 1830an sebagai tarikh permulaan wujudnya jawatan mufti sebagai pakar rujuk dan perunding dalam urusan perhukuman Islam.¹⁶ Tarikh ini dipilih berasaskan tarikh pelantikan jawatan penasihat Sultan, di mana Sultan Muhammad I telah melantik Tuan Sheikh Abdul Halim sebagai penasihat.¹⁷ Kedudukan ini diteruskan lagi oleh Sultan yang memerintah selepasnya, iaitu Sultan Muhammad II dengan melantik Tuan Hj. Yaakub bin Haji Abd. Halim yang dikenali dengan gelaran Tuan Padang sebagai penasihatnya.¹⁸

¹³ Noraini Mohd. Zin (1988), "Sejarah Penubuhan Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan," dalam *Warisan Kelantan VII*, Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, h. 63.

¹⁴ *Ibid.* Teks ucapan pengisytiharan penubuhan MAIK adalah seperti berikut: "Bahawasa kita di dalam mesyuarat Kaunsel pada hari Selasa 30hb. Muharram bersamaan dengan 7hb. Disember 1915 ini sesungguhnya telah suka kita mengkurniakan kepada anak-anak negeri kita satu majlis yang bernama 'Majlis Ugama dan Istiadat Melayu' kerana menimbangkan bagi kebajikan negeri Kelantan..."

¹⁵ Roff, William R. (1974), "The Origin and Early Years of the Majlis Ugama," dalam *Kelantan: Religion, Society and Politics in Malay State*, London: Oxford University Press, h. 126.

¹⁶ *Ibid.*, h. 3.

¹⁷ Abdul Halim Ahmad (1982), "Pendidikan Islam di Kelantan", dalam Khoo Kay Kim (ed.), *Beberapa Aspek Warisan Kelantan*, Kuala Lumpur: Jabatan Sejarah, Universiti Malaya, h. 39.

¹⁸ *Ibid.*, h. 40.

Menurut pandangan ini, meskipun pelantikan tersebut bukan atas jawatan mufti, namun tugas dan peranannya menyamai kedudukan seorang mufti. Dengan demikian konsep perjawatan mufti telah pun wujud pada jawatan penasihat Sultan. Pandangan ini mempunyai asasnya tersendiri kerana jawatan mufti meskipun tidak dilantik secara rasmi, namun tugas-tugas kemuftian telah pun dilakukan oleh para penasihat. Ini kerana kemungkinan berlaku khidmat nasihat keagamaan adalah tinggi. Kemungkinan ini berasaskan kedudukan para penasihat sebagai tokoh agama¹⁹ yang sudah pasti akan memberikan pandangan-pandangan keagamaan bagi menyelesaikan isu-isu yang berlaku dalam masyarakat. Dengan demikian ia sebahagian daripada aktiviti fatwa. Kedudukan ini memberi pengertian, meskipun jawatan mufti secara rasmi belum wujud, namun kegiatan fatwa telah berlaku dalam bentuk nasihat keagamaan.

Sementara beberapa penulis lain pula merekodkan tarikh 1845 atau pertengahan abad ke-19M sebagai tarikh permulaan wujudnya jawatan mufti dengan terlantiknya Tuan Syeikh Daud bin Syeikh Muhammad al-Bahrain²⁰ yang bertugas sehingga tahun 1855M. Jawatan ini kemudiannya disandang oleh mufti kedua, Tuan Hj. Wan Ishak bin Abdullah yang bertugas di antara tahun 1865-1885M. Seterusnya jawatan tersebut telah diamanahkan pula kepada Tuan Hj. Nik Wan Daud bin Hj. Wan Sulaiman yang bertugas pada tahun 1885-1905M.²¹ Tarikh ini juga telah dipilih sebagai sah oleh Abd. Hamid Yunus dalam tesis sarjananya.²²

Manakala Othman Ishak pula dalam bukunya *Fatwa Dalam Perundangan Islam*²³ telah mencatatkan tarikh 1885M sebagai tarikh permulaan wujudnya jawatan mufti iaitu di penghujung abad ke-19M. Jawatan ini telah mula diisi oleh Tuan Hj. Wan Daud

¹⁹ Syeikh Abd. Halim seorang yang masyhur. Oleh kerana penguasaan ilmu agamanya dia digelar 'syeikh.' Begitu juga Tuan Padang. Lihat Nik Mohamed Nik Mohd. Salleh (1985), "Perkembangan Pendidikan dan Pengajian Islam di Negeri Kelantan", dalam *Warisan Kelantan IV*, Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, h. 94. Nik Abd. Aziz Nik Hassan (1977), *Sejarah Perkembangan Ulama Kelantan*, Kota Bharu: Pustaka Aman Press, h. 41.

²⁰ Nama sebenarnya ialah Sayyid Muhammad bin Sayyid Daud al-Qadri. Lihat Ismail Che' Daud (1994), "Satu Abad Mufti-Mufti Kerajaan Kelantan," dalam *Warisan Kelantan XIII*, Dato' Nik Mohamed Nik Mohd. Salleh (ed), c. 1, Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, h. 148.

²¹ Hasan Hardiwijaya Ibag (1979), "Ulama dan Sistem Pondok di Kelantan Abad ke-19", *Dian*, Bil. 120, Mei 1979, h. 23. Nik Abd. Aziz Nik Hassan, *op.cit.*, h. 25.

²² Lihat Abdul Hamid Yunus (1991), *Ijtihad dan Amalannya Dalam Pembinaan Fatwa di Malaysia*, tesis Sarjana, Fakulti Syariah, Universiti Malaya, h. 53.

²³ Othman Haji Ishak (1981), *Fatwa Dalam Perundangan Islam*, Kuala Lumpur: Fajar Bakti Sdn. Bhd., h. 53.

Hj. Wan Sulaiman.²⁴ Tarikh ini menepati catatan yang dibuat oleh Roff yang menyebutkan tarikh penghujung pemerintahan Sultan Muhammad II (1837-1886) sebagai tarikh rasmi jawatan mufti negeri dilantik.²⁵ Tarikh ini juga merupakan tarikh yang dipilih oleh Abdullah Alwi apabila beliau menyenaraikan nama-nama mufti selepas tahun 1870an.²⁶ Pelantikan mufti dilakukan oleh Sultan yang memerintah dari kalangan ulama terkemuka pada waktu berkenaan.

Berdasarkan penelitian terhadap perbezaan-perbezaan catatan yang ada bolehlah dirumuskan bahawa tarikh pelantikan rasmi jawatan mufti negeri adalah pada tarikh pelantikan Tuan Hj. Wan Daud bin Hj. Wan Sulaiman sebagai mufti pada tahun 1885. Sementara tarikh 1830an lebih bersifat sebagai tarikh simbolik kepada jawatan mufti sebenar kerana tugas-tugas kemuftian telah dijalankan oleh penasihat Sultan. Begitu juga dengan catatan pertengahan abad ke-19H, iaitu tarikh pelantikan Tuan Syeikh Daud al-Bahrain yang mana pelantikan tersebut dilihat sebagai bukan atas jawatan mufti, namun juga sebagai guru istana.²⁷

Pilihan terhadap tarikh pelantikan Hj. Nik Wan Daud telah diperkukuhkan dengan pemberian surat kuasa yang menyatakan tugas dan peranannya sebagai mufti. Tugas-tugas tersebut merangkumi pengadilan kes-kes Mahkamah Syariah dengan dibantu oleh kadi. Namun, bermula dari tahun 1900an, mufti hanya mempunyai kuasa mendengar kes-kes rayuan dari Mahkamah Syariah, tidak lagi sebagai hakim Mahkamah Syariah.²⁸ Mufti juga berperanan dalam penggubalan draf berkaitan prosedur dan peraturan-peraturan Mahkamah Syariah, pembantu Sultan dalam menyelesaikan kes-kes rayuan di Mahkamah Tinggi Negeri, menjadi anggota tetap Majlis Negeri/Majlis Mesyuarat Negeri, mengemukakan fatwa-fatwa hukum terhadap persoalan berbangkit sama ada dari dalam dan luar negeri, menasihati Sultan pada perkara-perkara bersabit urusan pentadbiran negeri dan menyelia pentadbiran masjid-masjid dan para pegawainya.²⁹

²⁴ Tarikh ini diperolehi hasil pertemuan beliau dengan Mufti dan Setiausahanya di Pejabat Mufti, Kota Bharu, Kelantan. Sila lihat nota hujung bilangan 184, h. 77 dalam bukunya tersebut.

²⁵ Roff, *op.cit.*, h. 121.

²⁶ Abdullah @ Alwi Haji Hassan, *op.cit.*, h. 149.

²⁷ Ismail Che' Daud (1994), "*Satu Abad Mufti-Mufti Kerajaan Kelantan*", dalam *Warisan Kelantan XIII*, h. 1; Ismail Awang (1992), "Mufti Haji Wan Muhammad Haji Abd. Samad" dalam *Tokoh-Tokoh Ulama Semenanjung Melayu*, j. 1, c. 1, Edisi 2. Kota Bharu: Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan, h. 148.

²⁸ Roff, *op.cit.*, h. 139.

²⁹ *Ibid.*, h. 106.

Dari jumlah tugas dan peranan yang dipikul oleh mufti, jelas memperlihatkan penyertaan mufti secara menyeluruh dalam pentadbiran negeri sama ada pada perkara yang menyentuh pengurusan hal-hal keagamaan sehinggalah soal-soal perundangan, kehakiman dan polisi negeri. Dengan kata lain, mufti telah diberi kuasa politik dan pentadbiran dalam negeri. Dengan mengambil kira bahawa aktiviti fatwa secara khusus hanya menjadi sebahagian kecil dari senarai tugas dan tanggungjawab seorang mufti negeri.

Semasa kepimpinan Sultan Mansur (1891-1900M), mufti pada waktu tersebut masih dipegang oleh Tuan Haji Nik Wan Daud. Pada waktu itu juga, peranan mufti telah diperluaskan lagi sehingga meliputi urusan-urusan penyeliaan para imam dan pegawai-pegawai lain yang terlibat dengan pentadbiran surau di mukim-mukim yang ada, sekaligus menyimpan segala rekod perkhidmatan mereka.³⁰ Sebelum ini tugas tersebut hanya melibatkan pentadbiran 3 buah masjid yang wujud waktu itu, namun kini surau-sarau mukim turut berada di bawah penyeliaan jabatan mufti. Tambahan tugas ini akan menjamin wujudnya hubungan yang berterusan antara pentadbiran pusat dengan pegawai-pegawai yang berada di bawah tanggungjawab mereka di seluruh pelusuk negeri.

Mufti Hj. Nik Wan Daud telah diganti dengan Haji Wan Ishak Hj. Cik Abdullah. Namun beliau tidak lama berada di jawatan tersebut (awal 1908–Disember 1908), sehingga kemudiannya jawatan tersebut diambil alih pula oleh Hj. Wan Musa Hj. Wan Abd. Samad.³¹ Disebutkan juga bahawa Hj. Wan Ishak tidak dilantik memegang jawatan mufti secara rasmi, namun hanya sebagai pemangku jawatan tersebut setelah kematian Hj. Nik Wan Daud.³² Namun catatan namanya sebagai mufti lebih diterima ramai.³³

Semasa pelantikan Hj. Wan Musa sebagai mufti, beliau telah diberi surat kuasa menyatakan tugas dan tanggungjawabnya. Antara lain disebutkan:³⁴

- (i) Tiap-tiap guaman yang diputuskan oleh Hakim-hakim Mahkamah Syariah jika tiada betul dengan hukum syarak atau diputuskan dia dengan *da'if* pada

³⁰ Ismail Che' Daud, "Satu Abad Mufti-Mufti Kerajaan Kelantan", h. 2.

³¹ Ismail Awang, "Semua Anak-anaknya Ulama (Mufti Hj. Wan Musa)" dalam *Pengasuh*, Bil. 423, Mei 1977, hh. 26-27.

³² Ismail Awang, *Tokoh-Tokoh Ulama Semenanjung Melayu*, h. 148.

³³ Ismail Che' Daud, *op.cit.*, h. 55; Abdullah @ Alwi Hj. Hassan, *op.cit.*, h. 149; Othman Haji Ishak (1981), *Fatwa Dalam Perundangan Islam*, Kuala Lumpur: Fajar Bakti Sendirian Berhad, h. 53.

³⁴ Ismail Awang, "Mufti Haji Wan Musa Abd. Samad", dalam *Tokoh-tokoh Ulama Semenanjung Melayu (1)*, *op.cit.*, hh. 301-302.

mazhab Syafi'i, maka berkuasalah mufti itu membatalkan hukuman itu serta memberi fatwa kepadanya dengan *qawl* yang muktamad pada mazhab Syafi'i dan berkuasalah mufti menyuruhkan Hakim-hakim itu memutuskan kes yang *diappeal* oleh anak guaman itu mengikut bagaimana fatwanya yang berbetulan dengan hukum syarak.

- (ii) Hendaklah Mufti mengaturkan segala atur cara dalam tiap-tiap Mahkamah Syariah dan menyiasat dengan peraturan yang betul dengan hukum syarak dan mengatur segala pegawai yang bekerja dalam mahkamah itu.
- (iii) Hendaklah mufti memberi nasihat kepada siapa-siapa yang mengerjakan maksiat yang zahir kepada orang ramai yang memberi mudarat orang ramai, ahli-ahli negeri.
- (iv) Apabila kedengaran kepada mufti bahawasanya hakim-hakim tidak menghukumkan dengan hukum syarak, maka hendaklah mufti memberi nasihat akan dia dan menyuruh akan bicara dengan hukum syarak."

Pada akhir tauliah itu Baginda Sultan telah bertitah:

"....Mufti hendaklah takutkan Allah s.w.t. pada zahir dan batin dan hendaklah mufti itu mengikut dan berpegang dengan syariat Nabi kita s.a.w. pada sekalian perbuatan dan perkataan dan kelakuan, serta hendaklah mufti itu memelihara muslihat agama pada tiap-tiap fatwanya dan hendaklah mufti itu lemah-lembut dengan segala rakyat, sama ada yang mulia atau yang hina dan sama ada rakyat itu diperanakkan negeri Kelantan atau lain negeri dan hendaklah mufti bersungguh-sungguh mengamat-amati pada pekerjaan agama".³⁵

Surat kuasa yang diberikan itu menggambarkan bagaimana tugas dan peranan mufti telah diikat supaya ianya tidak bertentangan dengan tuntutan syariat. Surat pelantikan tersebut memperlihatkan kuasa mufti yang sangat berpengaruh dalam menentukan terlaksananya hukum Islam sehingga beliau berkuasa membatalkan keputusan-keputusan mahkamah yang dilihat sebagai bertentangan dengan hukum syarak yang sebenar. Namun begitu, kuasanya hanya terhad kepada kes-kes yang layak dibicarakan di Mahkamah Syariah sahaja yang meliputi hukum-hukum kekeluargaan, tidak sebagaimana sebelum ini yang turut melibatkan hukum jenayah, sivil dan lain-lain.³⁶

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Selepas Perjanjian Inggeris-Siam 1902, pemisahan kuasa antara Mahkamah Syariah dan Mahkamah Sekular telah berlaku. Lihat Abdullah @ Alwi Hj. Hasan (1996), *op.cit.*, h. 38.

Selain tugas-tugas pengadilan di mahkamah, mufti masih merupakan ahli tetap kepada Majlis Mesyuarat Negeri dan masih lagi bertugas sebagai penyelia kepada institusi masjid dan surau, menyelia kutipan zakat dan fitrah, menjadi tempat rujukan bagi Sultan dalam menyelesaikan kes-kes di Mahkamah Balai.

Meskipun bidangkuasa mufti telah mulai terhad, namun dalam urusan pentadbiran agama Islam, mufti masih merupakan tokoh utama di mana pentadbiran Mahkamah Syariah keseluruhannya berada di bawah penyeliaan mufti yang meliputi urusan pemilihan dan pelantikan kadi serta hal-hal berkaitan dengan peraturan-peraturan mahkamah.³⁷

Mufti Haji Wan Musa telah melakukan perubahan dalam soal penggajian mufti. Hasil dari cadangan beliau, kakitangan pentadbiran agama telah dibayar gaji tetap yang mana sebelum ini pendapatan mereka hanya dibayar hasil kutipan denda dari kesalahan-kesalahan yang dilakukan oleh sebilangan umat Islam dan yuran yang dikenakan dalam permohonan fatwa. Dengan kedudukan ini, secara pentadbirannya institusi mufti dan segala rangkaian pentadbiran di bawahnya telah termasuk dalam rangkaian birokrasi pentadbiran kolonial British.³⁸

Setelah berlaku beberapa tambahan jawatan baru dalam pentadbiran agama negeri, mufti telah turut dibebani dengan tugas yang makin bertambah. Sehingga tahun 1915, beban tugas Pejabat Mufti telah meliputi penyeliaan terhadap kesemua jawatan-jawatan pentadbiran agama yang ada termasuk beberapa jawatan baru seperti guru jajahan, pegawai pemerosesan, pemeriksa jumaat dan juru sukat sempadan mukim.³⁹

Dengan tambahan tugas tersebut, jawatan mufti merupakan jawatan berpengaruh dan mempunyai jangkauan penyeliaan yang meluas terhadap pentadbiran agama negeri. Bahkan jawatan tersebut boleh dianggap sebagai jawatan tertinggi dalam pentadbiran agama negeri kerana ia menjadi penentu kepada struktur pentadbiran agama secara keseluruhan, dari peringkat pentadbiran pusat sehingga ke peringkat jajahan dan mukim. Dengan demikian kuasa mufti telah mempengaruhi seluruh peringkat masyarakat negeri Kelantan.⁴⁰

Kedudukan ini telah menyebabkan mula timbulnya konflik antara institusi Sultan dan institusi mufti.⁴¹ Baginda Sultan merasa tercabar dengan kuasa pentadbiran pejabat

³⁷ Abdullah @ Alwi Haji Hassan, *op.cit.*, h. 16.

³⁸ Roff, *op.cit.*, hh. 123-124.

³⁹ Abdullah @ Alwi Haji Hassan, *op.cit.*, h. 37.

⁴⁰ Roff, *op.cit.*, h. 124.

⁴¹ Willer, *op.cit.*, h. 208.

mufti. Sebagai tindak balas pertama, Sultan telah bertindak melantik pegawai pilihannya bagi menyelia pentadbiran surau-surau mukim, sedangkan tugas tersebut adalah di bawah bidang kuasa mufti.⁴²

Konflik ini telah berlarutan dan semakin hebat terutamanya setelah berlaku pertentangan pendapat antara beliau dan Sultan Muhammad IV pada masalah harta pusaka.⁴³ Ini berlaku kemungkinan disebabkan sikap mufti Haji Wan Musa yang sentiasa tegas dengan pendiriannya, sehingga beliau telah tidak dipilih oleh Sultan Muhammad IV sebagai salah seorang dari ahli Majlis setelah ianya ditubuhkan.⁴⁴

JABATAN MUFTI SELEPAS PENUBUHAN MAIK

Penubuhan MAIK telah memberi kesan langsung kepada bidang kuasa institusi mufti. Institusi mufti yang sebelum ini berperanan sebagai institusi terbesar bagi pentadbiran agama Islam negeri telah bertukar wajah. Dengan penubuhan MAIK, badan tersebut telah menjadi badan induk kepada pentadbiran agama negeri, dimana Pejabat Mufti telah diletakkan dibawah pentadbirannya. Sebahagian dari kuasa eksekutif dan kehakiman mufti telah berpindah kepada Majlis. Perpindahan kuasa ini telah diperjelaskan melalui beberapa notis undang-undang yang diluluskan. Antaranya seperti Notis Kutipan Zakat (No. 3 tahun 1916), Notis Mengawal Pelacuran (No. 5 tahun 1916), Notis Pindaan Kepada Kutipan Zakat (No. 8 tahun 1916), Notis Masjid (no. 10 tahun 1916) dan lain-lain.⁴⁵

Setelah notis-notis ini diluluskan, tugas-tugas tersebut yang meliputi kutipan zakat, kawalan kegiatan pelacuran dan pengurusan masjid yang dahulunya berada di bawah penyeliaan mufti telah dilaksanakan oleh pihak Majlis. Dengan demikian kuasa pentadbiran mufti telah dikurangkan.

Pengecilan kuasa mufti terus berlaku apabila penyeliaan terhadap Guru Jajahan, Pemeriksa Jumaat, Tukang Sukat Sempadan Mukim dan pengutipan harta Baitul Mal telah juga dipindahkan kepada Majlis. Bahkan tugas asas kepada jawatan mufti sebagai pihak yang bertanggungjawab mengemukakan fatwa hukum bagi isu yang timbul turut

⁴² Roff, *op.cit.*, h. 124.

⁴³ Nik Abd. Aziz Nik Hassan, *op.cit.*, h. 60.

⁴⁴ Roff, *op.cit.*, h. 132.

⁴⁵ Tengku Azmi Tengku Jaafar (1983-84), "Sejarah Penubuhan Majlis Agama Islam Dan Adat Istiadat Melayu Kelantan Serta Tahap-tahap Permulaan Perkembangannya," (latihan ilmiah), Kuala Lumpur: Universiti Malaya, hh. 34-37.

tergugat dengan tertubuhnya Majlis Ulama pada 24hb. Januari 1918. Sedangkan sebelumnya mufti bertindak bersendirian dalam menjalankan tugas tersebut.⁴⁶ Namun setengah penganalisis menganggap majlis tersebut ditubuhkan untuk membantu meringankan beban tugas mufti bagi menangani persoalan-persoalan hukum yang semakin meningkat.⁴⁷ Nama Majlis Ulama ini kemudiannya telah ditukarkan kepada Jemaah Ulama menurut Enakmen No. 2 Tahun 1966 Undang-undang Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan. Menurut enakmen ini, mufti hendaklah menjadi pengerusi Jemaah.

Beberapa perubahan pentadbiran pejabat mufti telah berlaku. Antaranya ialah kewujudan jawatan Timbalan Mufti pada 21hb. Ogos 1916, di mana Hj. Wan Hassan Hj. Wan Muhammad telah dilantik mengisi jawatan tersebut. Namun jawatan ini tidak begitu popular dan tidak diisi secara tetap sehinggalah pada tahun 1930an, jawatan tersebut telah dimansuhkan.⁴⁹

Meskipun demikian, keperluan kepada pengwujudan semula jawatan tersebut dirasakan kembali setelah dilihat bebanan tugas mufti yang semakin bertambah di sekitar tahun 1950an. Pejabat mufti telah dibebankan dengan beberapa tugas penyeliaan bagi beberapa jawatan baru yang diwujudkan seperti Guru Agama, Pendakwa Jenayah, Nazir Agama Sekolah selain Kadi Besar dan Kadi Jajahan. Namun begitu, oleh kerana kedudukan kewangan pejabat mufti yang tidak mengizinkan, kerajaan negeri bersetuju untuk mewujudkan jawatan baru, iaitu Setiausaha Mufti pada 1hb. September 1957. Jawatan tersebut juga berfungsi sebagai Pendaftar kepada Jawatankuasa Pengadilan. Dengan demikian tugas-tugas jawatan Timbalan Mufti telah dipenuhi oleh jawatan Setiausaha Mufti merangkap Pendaftar Jawatankuasa Pengadilan.⁵⁰

Jawatan Mufti Khas juga pernah diwujudkan dalam pentadbiran kemuftian, iaitu pada 1hb. Januari 1939. Ia berperanan sebagai penasihat khas kepada Sultan pada perkara-perkara yang bersabit soal-soal keagamaan dalam negeri. Selain itu mufti tersebut juga bertugas sebagai guru agama kepada Sultan dan keluarganya.⁵¹ Jawatan ini telah dipegang buat pertama kalinya oleh Tuan Haji Ahmad Maher.⁵² Namun

⁴⁶ Abdullah @ Alwi Haji Hassan, *op.cit.*, hh. 38-39.

⁴⁷ Ismail Che' Daud, *Pengasuh*, Bil. 507, hh. 9-10.

⁴⁸ Perincian tentang Jemaah Ulama akan dapat dilihat dalam bahagian (4.1.4).

⁴⁹ Abdullah @ Alwi Hj. Hassan, *op.cit.*, h. 151.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Ismail Awang, *Pengasuh*, Bil. 409, Sept.-Okt. 1975, hh. 20-23.

⁵² Muhammad Shukri Muhammad, *Pengasuh*, Bil. 511, April 1991, h. 4.

jawatan ini telah dimansuhkan pada akhir Jun 1944 setelah mufti bertugas, Tuan Haji Muhammad Noor Hj. Cik Ibrahim meletakkan jawatan tersebut. Penjawat jawatan ini agak rapat dengan Sultan. Oleh itu pandangan-pandangan Mufti Khas dalam banyak hal lebih mudah diterima. Bahkan apabila berlakunya pertembungan antara pandangan Mufti Negeri dengan Mufti Khas dalam hal-hal perundangan, Sultan lebih cenderung memilih pandangan Mufti Khas.⁵³ Kedudukan ini berlaku disebabkan hubungan perguruan langsung antara Sultan dan Mufti Khas.

Selepas tahun 1950an, jangkauan kuasa dan penyeliaan pejabat mufti menjadi semakin besar, sehingga pejabat mufti memerlukan pengwujudan jawatan baru seperti Setiausaha Mufti. Sehingga tahun 1966, terdapat 55 jawatan yang diletakkan di bawah penyeliaan pejabat mufti. Sudah tentu kedudukan ini memperlihatkan penguasaan pengaruh institusi tersebut dalam pentadbiran agama negeri. Pejabat mufti waktu tersebut berperanan mengetuai pentadbiran agama negeri. Namun setelah Enakmen Bilangan 2 Tahun 1966 berkuatkuasa pada bulan Jun 1966, pejabat mufti telah dipisahkan kepada beberapa pejabat yang berasingan, iaitu Pejabat Nazir, Pejabat Mahkamah Kadi Besar dan Kadi Jajahan, Pejabat Pendakwa Jenayah dan Pejabat Penyelia Agama. Pejabat Mufti kemudiannya hanya bertanggungjawab kepada Setiausahanya dan Jemaah Pengadilan, di samping tugasnya sebagai Ahli Majlis dan Pengerusi Jemaah Ulama. Dengan demikian pejabat mufti hanya berfungsi sebagai mufti kerajaan negeri yang bertanggungjawab langsung kepada Sultan.⁵⁴

Susur galur perkembangan yang dilalui oleh institusi fatwa di negeri Kelantan memperlihatkan berlakunya beberapa peringkat perubahan dalam institusi kefatwaan di negeri tersebut. Di peringkat awal kewujudan institusi tersebut, ia telah dilihat sebagai institusi pentadbiran agama yang utama, di mana mufti telah berfungsi sebagai orang nombor dua dalam pentadbiran agama. Segala perkara berbangkit berkaitan pentadbiran agama akan dirujuk kepada mufti. Penguasaan pengaruhnya amat meluas sehingga menjangkau seluruh jentera pentadbiran agama negeri. Namun di peringkat awal penubuhan MAIK, fungsi dan peranan institusi mufti telah dkecilkan atas alasan-alasan pentadbiran, sehinggalah kemudiannya pada tahun-tahun 50an, bidangkuasanya kembali meluas sehingga meliputi hampir keseluruhan jentera pentadbiran agama negeri. Namun demikian, kedudukan tersebut tidaklah kekal di mana sehingga pada Jun 1966 institusi mufti kembali disusutkan pengaruh dan kuasanya. Akhirnya institusi tersebut hanya kelihatan berperanan sepenuhnya bagi menangani isu-isu fatwa hukum semata-mata. Itupun sehingga kini ia tidak dilihat sebagai institusi yang berpengaruh

⁵³ Abdullah @ Alwi Haji Hassan, *op.cit.*, h. 142.

⁵⁴ *Ibid.*, h. 153-154.

dalam soal-soal penentuan hukum dan fatwa.⁵⁵ Dengan kelulusan undang-undang 1966 itu tadi, Jemaah Ulama telah ditubuhkan bagi menggantikan Majlis Ulama atau Dewan Permesyuaratan Ulama.⁵⁶ Ia berfungsi sebagai badan yang menangani persoalan hukum yang dibangkitkan oleh masyarakat. Majalah *Pengasuh* telah dijadikan medium rasmi bagi menyebarkan fatwa-fatwa keagamaan. Dalam majalah ini, jawapan-jawapan terhadap soalan-soalan tentang hukum telah dikemukakan oleh pihak Jemaah Ulama.⁵⁷

SENARAI MUFTI KERAJAAN NEGERI KELANTAN

Institusi mufti Kelantan, sejak awal penubuhan rasminya, iaitu di penghujung kurun ke 19M sehingga kini telah mempunyai 12 orang mufti (termasuk pemangku). Penulisan tentang para mufti Kelantan secara keseluruhannya tidak banyak dibuat oleh ilmuwan kecuali pada tokoh-tokoh tertentu seperti Haji Wan Musa Hj. Abd. Samad, Mufti yang ketiga lantaran timbulnya beberapa isu kontroversi di zaman beliau. Begitu juga dengan Dato' Hj. Ahmad Maher Hj. Ismail. Ini kerana beliau adalah antara mufti yang diberi amanah pentadbiran sebagai Yang Di Pertua Majlis Agama Islam. Sementara itu, penulisan tentang lain-lain tokoh mufti tidak begitu banyak dihasilkan kecuali yang ditulis oleh penulis-penulis tempatan seperti yang pernah tersiar dalam majalah *Pengasuh*.⁵⁸ Secara kronologinya, mufti yang pernah bertugas di negeri Kelantan adalah seperti berikut:

- Mufti Haji Nik Wan Daud Hj. Wan Sulaiman (1854 - 1907)
- Mufti Wan Ishak Imam Hj. Abdullah (1875 - 1915)
- Mufti Haji Wan Musa bin Haji Abd. Samad (1874 - 1939)
- Mufti Haji Wan Muhammad Hj. Abd. Samad (1868 - 1920)
- Mufti Dato' Haji Che' Idris Hj. Che' Hassan (1882 - 1927)
- Pemangku Mufti Haji Wan Hassan Hj. Wan Muhammad⁵⁹ (? - 1965)
- Mufti Dato' Haji Ibrahim Haji Muhammad Yusof (1871 - 1955)

⁵⁵ Temubual dengan Encik Ahmad Mahmud, Penolong Pegawai Agama, Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan pada 12hb. Ogos 1999 di Pejabat MAIK.

⁵⁶ Muhammad Shukri Muhammad, *Pengasuh*, Bil. 511, April 1991, h. 5.

⁵⁷ Temubual dengan Encik Ahmad Mahmud pada 12hb. Ogos 1999 di Pejabat MAIK.

⁵⁸ Majalah terbitan MAIK yang mula diterbitkan pada 11hb. Julai 1918. Antara kandungan majalah ini memaparkan biografi tokoh-tokoh ulama Semenanjung Melayu.

⁵⁹ Tarikh kelahirannya tidak diketahui.

- Mufti Dato' Ahmad Maher bin Haji Ismail al-Azhari (1904 - 1968)
- Mufti Dato' Haji Muhammad Noor Haji Ibrahim (1905 - 1987)
- Mufti Dato' Haji Ismail bin Haji Yusuf (1915 - 1988)
- Mufti Dato' Haji Muhammad bin Che' Wok⁶⁰ (1936 - 1990)
- Mufti Haji Abdullah @ Hasbullah bin Muhammad Hassan (1935 - kini)

Penelitian terhadap sejarah perkhidmatan para mufti, mendapati bahawa hampir kesemua mufti terlibat dengan bidang pendidikan atau pengajaran sama ada di masjid, surau persendirian, sekolah ataupun pusat pengajian tinggi. Dengan penglibatan ini, mereka membina pengikut dan para murid masing-masing yang seterusnya akan mengembangkan idea dan buah fikiran guru mereka. Bidang pendidikan kelihatan seperti suatu yang sudah tidak dapat dipisahkan dari personaliti para mufti, sesuai dengan kedudukannya sebagai tempat rujuk masyarakat.

Begitu juga dengan aspek penghakiman atau pengadilan, di mana hampir sebahagian besar mereka terlibat dengan bidang tersebut sama ada mendahului penglibatan mereka dengan bidang fatwa mahupun secara serentak. Bagi para mufti yang terlibat di peringkat awal dengan pentadbiran negeri, mereka sekaligus memikul tugas kehakiman dan kemuftian.⁶¹ Sementara bagi generasi mufti yang agak terkemudian (selepas berlaku pindaan dalam pentadbiran Mahkamah Syariah dan Mahkamah Rayuan), terdapat di kalangan mereka yang terlebih dahulu menyandang jawatan Kadi (seperti Haji Ismail Hj. Yusuf), Penolong Hakim (seperti Pemangku Mufti Haji Wan Hassan) dan Kadi Besar (seperti Dato' Haji Ahmad Maher) sebelum memegang jawatan mufti. Pendek kata, hampir keseluruhan mereka berpengalaman dalam bidang kehakiman syar'ī sebelum terlibat dalam bidang kemuftian.

Menyentuh latar belakang pendidikan yang dilalui oleh para mufti, hampir kebanyakan mereka terlibat dengan institusi pendidikan tradisional (pondok) di peringkat awal pengajian. Suasana ini berlaku memandangkan sistem pendidikan pondok menjadi begitu meluas dan masyhur di Kelantan, khususnya di akhir abad ke-19 dan awal abad ke-20.⁶² Masjid Besar Kota Bharu pada waktu ini telah muncul sebagai kampus induk dan pusat pengajian agama yang utama selain pondok-pondok

⁶⁰ Tidak banyak bahan catatan lengkap dan penulisan tentang beliau kecuali tulisan Ismail Che' Daud dalam *Warisan Kelantan XIII*.

⁶¹ Sila lihat perbincangan mengenai biografi mufti dalam bahagian 4.1.2.

⁶² Nik Mohamed Nik Mohd. Salleh (1974), "Perkembangan Pendidikan dan Pengajian Islam di Negeri Kelantan", dalam *Warisan Kelantan III*, Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, hh. 8-17.

pengajian yang tumbuh secara meluas di negeri Kelantan. Oleh itu, para mufti juga tidak terlepas dari turut terlibat dengan pertumbuhan yang sedang berlaku, di mana ramai dari kalangan mereka yang turut mendapat pendidikan di masjid tersebut.

Kemudiannya hampir kebanyakan mereka melanjutkan pengajian ke Mekah, yang pada waktu itu menjadi pusat induk bagi pengajian agama di peringkat antarabangsa. Pusat Pengajian Mekah seolah-olah menjadi destinasi pengajian yang mesti dikunjungi oleh penuntut bagi memperlengkapkan tahap pengajian mereka. Hanya beberapa individu sahaja yang tidak mendapat pendidikan langsung dari Kota Mekah, misalnya Dato' Haji Ahmad Maher yang merupakan lepasan Universiti al-Azhar, Mesir. Begitu juga dengan Dato' Haji Muhammad Che' Wok, yang juga merupakan graduan Sarjana dari Universiti al-Azhar, Mesir. Sementara mufti Dato' Haji Hasbullah pula adalah alumni Universiti Madinah, meskipun sebelumnya beliau pernah menuntut di Masjid al-Haram di Mekah.⁶³

Berdasarkan latar belakang di atas, dikatakan bahawa ulama tradisional menjadi tunggak kepada institusi fatwa di Kelantan.⁶⁴ Latar belakang ini juga turut mempengaruhi sikap mereka dalam membuat keputusan hukum atau fatwa, yang mana mereka kelihatan lebih banyak terikat dengan doktrin-doktrin mazhab dan kitab-kitab tertentu tanpa mempunyai kecenderungan untuk bebas berijtihad. Antara yang boleh dijadikan bukti keterikatan tersebut ialah sikap yang diambil oleh tokoh-tokoh ulama tersebut dalam menangani perselisihan pandangan dalam kes jilatan anjing.⁶⁵ Bagi mereka, menurut pandangan mazhab Syafi'i bekas jilatan anjing adalah najis dan wajib disamak apabila bersentuhan. Hujah mereka dalam hal ini ialah konsep *bertalfiqkan* kepada pandangan Imam Malik tidak seharusnya diterima kerana umat Islam di negeri Kelantan sudah pun patuh mengikut pandangan Syafi'i. Oleh itu mereka mesti tetap berpegang kepada satu mazhab sahaja.⁶⁶

Dari hujah ini ternyata pengaruh keterikatan mazhab masih menebal di kalangan mereka lantaran amalan taqlid yang berlaku dalam masyarakat, sehingga penerimaan terhadap pandangan mazhab lain dilihat sebagai suatu yang mesti ditentang dan bukan dalam bentuk suatu ijtihad yang bebas dan tersendiri.

⁶³ Sila rujuk biografi mufti-mufti dalam Ismail Che' Daud. *Warisan Kelantan III*.

⁶⁴ Temubual dengan En. Ahmad Mahmud, *op.cit.* Temubual dengan Prof. Dr. Abdullah @ Alwi Hj. Hassan, Pengarah Pusat Dialog Dan Peradaban, Universiti Malaya (pada waktu itu) di pejabatnya pada 12hb. Ogos 1999.

⁶⁵ Perbincangan lanjut boleh dilihat dari tulisan Roff, "An Argument About How To Argue", dalam *Muftis, Fatwas and Islamic Legal Interpretation*, Muhammad Khalid Masud (ed), hh. 223-229.

⁶⁶ Nik Abd. Aziz Nik Hassan, *op.cit.*, h. 128.

Menurut analisis yang dibuat oleh Nik Abd. Aziz, kes-kes sebegini berlaku hasil pertentangan antara dua metodologi, iaitu metode ulama tradisional Kelantan yang banyak terpengaruh dengan sistem pengajian bertaqlid kepada kitab-kitab karangan ulama mutakhir Syafi'iyah sehingga menyebabkan tidak ada daya kritik sendiri dan metode yang dirujuk kepada pendekatan merujuk secara langsung kepada prinsip-prinsip hukum dalam al-Quran dan al-Sunnah tanpa banyak terikat dengan perbendaharaan fiqh yang telah sedia ada hasil cetusan ijtihad ulama terdahulu. Oleh itu pandangan-pandangan mereka yang cenderung kepada metode yang kedua ini lebih terbuka dan kritis.⁶⁷

Namun demikian, suasana tersebut semakin mengalami perubahan meskipun peruntukan enakmen Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan memberi keutamaan kepada pandangan mazhab Syafi'ī. Kelonggaran untuk menerima pandangan mazhab-mazhab lain jika dikenal pasti boleh mendatangkan kebaikan kepada umat Islam dan ini telah memberi ruang yang agak terbuka dari terikat dengan mazhab Syafi'ī. Bahkan menurut amalan yang berlaku dalam aktiviti fatwa, soal keterikatan mazhab tidak mengikat amalan berfatwa dalam negeri, bahkan jika didapati ada kemaslahatan tertentu pada pandangan mazhab lain selain daripada mazhab Syafi'ī, maka pandangan tersebut wajar diterima.⁶⁸

PENUBUHAN JEMAAH ULAMA SEBAGAI ORGANISASI FATWA NEGERI

Setelah tertubuhnya MAIK, idea penubuhan institusi fatwa dalam bentuk suatu jawatan kuasa atau organisasi telah mula difikirkan. Tambahan pula beberapa perkembangan ilmu dan perubahan sosial yang berlaku di negeri Kelantan di akhir abad ke 19 dan awal abad ke-20 telah membawa perkembangan keilmuan yang pesat di negeri tersebut. Hasilnya negeri Kelantan telah menjadi tumpuan pengajian agama bagi pelajar-pelajar dari rantau Asia Tenggara. Selari dengan itu, ramai para alim ulama telah berkunjung ke negeri Kelantan untuk berkhidmat sebagai tenaga pengajar.⁶⁹ Hasil

⁶⁷ *Ibid.*, hh. 134-146. Meskipun demikian doktrin *tafīq* itupun kalau dikirakan masih lagi dalam rangka *taqlīd*, bukannya ijtihad bebas.

⁶⁸ Temuramah dengan Dato' Muhammad Shukri Hj. Muhammad, Timbalan Mufti Kelantan pada 11hb. Ogos 1999 di pejabatnya.

⁶⁹ Antaranya seperti Maulana Tok Khurasan. Nama sebenarnya Sayyid Hassan bin Nur Hassan, berasal daripada Pakistan. Beliau berkeahlian di bidang hadith dan banyak terlibat dengan pengajaran ilmu hadith di Kelantan. Lihat Ismail Che' Daud (1991), "Sekolah Pondok Di Negeri Kelantan: Satu Tinjauan Umum", dalam *Warisan Kelantan X*, diselenggara oleh Dato' Nik Mohamed Nik Mohd. Salleh, Kota Bharu: Perbadanan Muzium Negeri Kelantan, h. 4. Nik Abd. Aziz Nik Hassan, *op.cit.*, hh. 67-69.

daripada perkembangan tersebut, berbagai persoalan hukum telah dibangkitkan dalam masyarakat dan ditujukan secara khusus kepada MAIK. Persoalan tersebut bukan hanya datang dari masyarakat tempatan, tetapi juga dari seluruh Semenanjung Tanah Melayu, bahkan juga dari Sumatera (Pulau Perca), Jawa dan lain-lain.⁷⁰

Bagi menangani realiti perkembangan yang berlaku, Sultan Muhammad IV telah mengambil inisiatif menubuhkan suatu badan yang dinamakan "Majlis Ulama" pada 24hb. Januari 1918 (lebih kurang 3 tahun selepas MAIK ditubuhkan) yang kemudiannya dikenali pula dengan "Jemaah Ulama".⁷¹ Enakmen Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan No. 10 tahun 1994 telah secara jelas menyebutkan

"Hendaklah ditubuhkan bagi maksud menasihati Majlis atau lain-lain perkara berhubung dengan fatwa yang hendak dikeluarkan mengikut mana-mana peruntukan yang terkandung di dalam enakmen ini, satu Jemaah Ulama yang terdiri daripada Mufti sebagai Pengerusi, Timbalan Mufti dan tidak kurang dari lapan, tetapi tidak lebih daripada lima belas orang ahli lain."⁷²

Pada seksyen 7(2) enakmen yang sama juga disebutkan:

"Jemaah Ulama hendaklah menjadi badan untuk menasihatkan Majlis tentang pelaksanaan kewajibannya di bawah sub skesyen (1) untuk menjamin supaya kegiatan-kegiatan yang dijalankan dalam pelaksanaan itu tidak melibatkan apa-apa unsur yang tidak dibenarkan oleh Agama Islam."⁷³

Jemaah Ulama atas sifatnya sebagai satu unit rasmi di bawah penyeliaan Majlis berperanan untuk menjadi badan yang menasihati Majlis dalam perkara berkaitan fatwa. Begitu juga bila mana Majlis bertindak sebagai badan yang berfungsi untuk menganjur, mendorong, membantu dan mengusahakan kemajuan dan kesejahteraan sosial dan ekonomi masyarakat Islam dalam negeri ini menurut hukum syarak,⁷⁴ Jemaah Ulama juga turut berperanan membantu Majlis bagi menjalankan fungsi tersebut.

Dengan tertubuhnya badan tersebut, tugas mufti menjadi lebih ringan kerana mufti dibantu oleh anggota Jemaah yang secara langsung bertanggungjawab menangani persoalan hukum bagi pertanyaan yang dikemukakan oleh masyarakat. Lazimnya

⁷⁰ Muhammad Shukri Haji Muhammad, *Pengasuh*, *op.cit.*, h. 3.

⁷¹ Ismail Che' Daud, *Pengasuh*, *op.cit.*, h. 9-10.

⁷² Perkara 33 (1) Enakmen Majlis Ugama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan, Bil. 4, Tahun 1994.

⁷³ *Ibid.*, seksyen 7 (2).

⁷⁴ *Ibid.*, Seksyen 7 (1).

Jemaah Ulama hanya menangani isu-isu besar yang dikemukakan oleh masyarakat awam atau mana-mana agensi melalui mesyuarat yang diadakan. Sementara persoalan hukum biasa yang berbangkit dalam masyarakat akan ditangani oleh Pejabat Mufti. Menurut piagam pelanggan Pejabat Mufti Negeri Kelantan:

“Setiap aduan atau pertanyaan secara bertulis mengenai hukum atau fatwa akan diteliti dan dijawab dalam masa satu minggu dari tarikh penerimaannya atau selepas mesyuarat Jemaah Ulama sekiranya terpaksa dibawa ke mesyuarat Jemaah Ulama.”⁷⁵

Pejabat Mufti Negeri Kelantan yang telah lama ditubuhkan secara berasingan dengan pejabat pentadbiran Majlis telah juga menentukan fungsinya dengan jelas. Secara terperinci fungsi Pejabat Mufti adalah sebagaimana berikut:⁷⁶

- (i) Menasihati raja dan kerajaan negeri dalam perkara-perkara kefatwaan Islam meliputi semua aspek termasuk aqidah, syariah, ibadah khusus, sosial, ekonomi, kewangan dan isu-isu semasa.
- (ii) Membuat penyelidikan dan pembinaan terhadap segala isu dan masalah baru yang memerlukan kepada fatwa.
- (iii) Sebagai pusat maklumat yang sistematik berkaitan dengan kefatwaan di negeri-negeri berkenaan.
- (iv) Mengeluarkan panduan-panduan kefatwaan untuk masyarakat Islam di negeri-negeri, terutamanya berkaitan dengan masalah semasa yang sangat memerlukan panduan yang lengkap dan jelas.
- (v) Mengurusetikan mesyuarat, persidangan dan segala mesyuarat jawatankuasa fatwa dan lain-lain mesyuarat berkaitan.
- (vi) Menganalisis fatwa-fatwa dahulu dan semasa untuk faedah dan panduan umat Islam.
- (vii) Membangun aspek-aspek pembinaan dan metodologi *istinbat* dan kefatwaan.
- (viii) Membentuk satu penyelarasan kefahaman umat Islam terhadap penyelesaian hukum dan fatwa berkaitan sesuatu isu yang ditimbulkan.

Dengan fungsi yang begitu besar dan mencabar, bantuan dari Jemaah Ulama amat diperlukan demi mencapai hasrat menjadikan institusi fatwa negeri sebagai tempat rujukan hukum yang utama kepada seluruh lapisan masyarakat tempatan. Pengerusi pertama bagi Jemaah yang ditubuhkan ialah Tuan Haji Wan Muhammad Haji Abd.

⁷⁵ Sumber: Pejabat Mufti Negeri Kelantan.

⁷⁶ *Ibid.*

Samad yang merupakan mufti bertugas pada waktu tersebut. Sementara itu antara ahli yang menganggotai badan tersebut di peringkat awalnya adalah Tuan Haji Muhammad Yusof bin Muhammad (Tok Kenali), Nik Mahmud Dato' Perdana Menteri, Haji Muhammad bin Khatib Haji Muhammad Said (Dato' Laksamana).⁷⁷

Setelah tertubuhnya Jemaah Ulama, kegiatan fatwa telah berjalan dengan lebih teratur dan lancar. Sementara hebahannya juga telah dapat dilakukan secara meluas. Ini berlaku setelah inisiatif diambil bagi memuatkan fatwa-fatwa yang diputuskan dalam siaran *Pengasuh* yang merupakan majalah pengetahuan agama terulung di Malaysia.⁷⁸ Sememangnya diakui fatwa-fatwa Jemaah Ulama menjadi fokus utama kepada penerbitan *Pengasuh* diperingkat awalnya.⁷⁹

Melalui majalah tersebut, maklumat mengenai fatwa yang diputuskan dapat disebarluaskan, bukan hanya terbatas di negeri Kelantan sahaja, namun keseluruhan negara. Bukti meluasnya sebaran majalah ini boleh dilihat dari fakta bahawa soalan-soalan yang dikemukakan kepada Jemaah Ulama bagi mendapatkan penjelasan fatwa datang dari berbagai negeri. Antaranya dari Selangor (bil. 24, 13 Jun 1919), Perak (bil. 67, 10 Mac 1921), Negeri Sembilan (bil. 75, 6 Julai 1921) dan lain-lain. Kedudukan ini menggambarkan bagaimana Majalah *Pengasuh* telah bertapak dan mendapat tempat dalam masyarakat di seluruh negara. Sehingga kini majalah tersebut masih terus diterbitkan dengan mengekalkan versi jawinya. Namun bilamana fatwa telah mula berkurang, majalah tersebut bukan lagi menjadikan aktiviti rutinnya menyiarkan fatwa, bahkan penyiaran fatwa bergantung kepada keperluan yang wujud.⁸⁰

Jemaah Ulama Kelantan sebagai badan rasmi yang bertanggungjawab menangani isu-isu fatwa telah banyak berusaha memenuhi keperluan masyarakat di sepanjang kewujudannya. Kederasan arus perkembangan dan kemajuan yang berlaku dalam masyarakat Islam hari ini seharusnya ditangani dengan penuh hikmah. Penyelesaian-penyelesaian hukum yang dinamis dan bersifat semasa amat diperlukan bagi memenuhi tuntutan kehidupan masyarakat. Badan-badan fatwa seperti Jemaah Ulama dan yang seumpamanya perlu mengambil sikap proktif bagi mengimbangi perkembangan yang berlaku supaya cadangan-cadangan penyelesaian yang dikemukakan oleh mereka

⁷⁷ Ismail Che' Daud, *Tokoh-Tokoh Ulama Semenanjung Melayu (1)*, h. 95.

⁷⁸ Asa'ad Shukri, *Detik-Detik Sejarah Kelantan*, Ketua Pengarang Majalah *Pengasuh*, h. 130.

⁷⁹ Temubual dengan En. Abd. Razak Mahmud, Ketua Pengarang Majalah *Pengasuh*. Menurut beliau, di peringkat awal penerbitan ia lebih bersifat sebagai akhbar atau siaran. Terbitan pertamanya ialah pada Syawal 1336H atau Julai 1918M.

⁸⁰ *Ibid.*

boleh segera memenuhi keperluan masyarakat kepada jawapan-jawapan hukum terhadap persoalan-persoalan semasa yang berlaku seiring dengan perkembangan masyarakat Islam itu sendiri. Dengan demikian kredibiliti institusi fatwa akan sentiasa terpelihara dan mendapat sokongan dari seluruh lapisan masyarakat.

KEANGGOTAAN JEMAAH ULAMA KELANTAN

Jemaah Ulama Majlis mempunyai keanggotaannya tersendiri. Keanggotaan tersebut telah secara jelas diperuntukkan di dalam perkara 33(I) Enakmen Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan 1994 yang berbunyi:

“Hendaklah ditubuhkan bagi maksud Jemaah Ulama Majlis yang terdiri daripada Mufti Kerajaan, Timbalan Mufti dan tidak kurang daripada lapan, tetapi tidak lebih daripada lima belas orang ahli lain.”⁸¹

Anggota Jemaah Ulama sekarang adalah terdiri daripada:⁸²

- 1) Dato' Hj. Hasbullah bin Mohd. Hassan - *Pengerusi*
Mufti Kerajaan Negeri Kelantan
- 2) Dato' Haji Mohamad Shukri bin Muhammad
Timbalan Mufti Kerajaan Negeri Kelantan
- 3) YBhg. Dato Hj. Daud Muhammad
- 4) YBhg. Prof. Dato' Dr. Mahmood Zuhdi Haji Abd. Majid
- 5) Ustaz Wan Hassan Wan Mohamad
- 6) Tuan Haji Abdullah Hj. Abd. Rahman
- 7) Tuan Haji Ismail Hj. Ibrahim
- 8) Tuan Haji Ariffin Awang
- 9) Tuan Haji Nik Abd. Kadir Nik Mohamad
- 10) Prof. Madya Dr. Abd. Hayei Abd. Sukor
- 11) Ustaz Abdullah @ Rahimi Hj. Daud
- 12) Prof. Madya Sidi Ahmad Abdullah
- 13) Ustaz Abd. Kadir Hj. Muhammad
- 14) Ustaz Murtadha Haji Abdullah - *Setiausaha*

⁸¹ Enakmen No. 4 tahun 1994.

⁸² Sumber daripada Pejabat Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan.

Peruntukan tersebut menjadikan sekurang-kurang bilangan anggota Jemaah Ulama adalah 10 orang termasuk mufti. Bahkan, menurut peruntukan enakmen tersebut, Pengerusi Jemaah dipegang oleh Mufti,⁸³ dan semasa ketiadaannya Timbalan Mufti pula mengambil tempat tersebut dan sementara ketiadaannya mana-mana ahli yang hadir boleh memilih dari kalangan mereka berperanan sebagai Pengerusi. Pentauliahkan Mufti sebagai Pengerusi Jemaah Ulama dibuat oleh Sultan selama tempoh tidak melebihi 3 tahun.⁸⁴

Dengan mengambil kira bahawa perkhidmatan tersebut boleh terus disambung jika diperkenankan Sultan.⁸⁵ Manakala ahli-ahli Jemaah Ulama lain pula dilantik melalui kuatkuasa Undang-undang Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan no. 2 Tahun 1966, seksyen 12 (2) yang berbunyi:

“Ahli-ahli Jemaah Ulama selain daripada mufti hendaklah dilantik oleh ke Bawah Duli Yang Maha Mulia al-Sultan bagi mana-mana tempoh yang difikirkan sesuai olehnya dan hendaklah menerima tauliah yang ditandatangani dan dicop mohornya. Duli Yang Maha Mulia bolehlah pada bila-bila masa pun membatalkan mana-mana pelantikan yang seumpama ini. Notis pelantikan dan pembatalan yang seumpama itu hendaklah disiarkan dalam warta kerajaan.⁸⁶

Peruntukan perkara 12(2) dan (3) membayangkan bahawa ada di kalangan anggota Jemaah Ulama ini yang keanggotaannya bersifat tetap selama tempoh 3 tahun, misalnya mufti yang bertindak sebagai Pengerusi. Sementara anggota yang lain tidak ditetapkan tempoh tertentu bagi keanggotaan mereka kerana ia terpulang kepada budi bicara dan perkenan Sultan. Ini kerana jawatan mufti itu sendiri merupakan jawatan tetap, sementara bagi anggota yang lain, pelantikan mereka menganggotai Jemaah Ulama adalah mengikut keperluan dan kemunasabahan.

Meskipun keahlian Jemaah Ulama boleh dibatalkan oleh Baginda Sultan, namun menurut amalan yang berlaku tidak pernah terdapat mana-mana ahli yang digugurkan, hanya tidak disambung keanggotaannya.⁸⁷ Begitu juga dengan tempoh penyambungan

⁸³ Seksyen 34 (1).

⁸⁴ Perkara 12 (3) No. 2 tahun 1966.

⁸⁵ Seksyen 5, Enakmen No. 2 tahun 1966.

⁸⁶ Seksyen 12 (2), No. 2 tahun 1966.

⁸⁷ Temubual dengan Dato' Muhammad Shukri Hj. Muhammad, Timbalan Mufti Kelantan pada 11hb. Ogos 1999 di pejabatnya.

keanggotaan, tidak terdapat had masa tertentu. Dengan erti kata lain, penyambungan boleh berlaku beberapa kali selagi khidmat kepakaran ahli tersebut masih diperlukan.⁸⁸

Pelantikan anggota Jemaah Ulama sebagaimana disebutkan tadi, dibuat oleh Baginda Sultan. Namun demikian, pelantikan tersebut dilakukan atas nasihat dan cadangan daripada pihak MAIK. Majlis selalunya akan memilih mana-mana individu yang mempunyai kelayakan dan kepakaran hukum untuk dicalonkan dan dimohon perkenan dari pihak Sultan.

Menurut Dato' Haji Ismail Yusuf, bekas mufti negeri, kebanyakan anggota Jemaah Ulama yang pernah dilantik terdiri dari kalangan mereka yang mendapat kelulusan Pengajian Tinggi Islam, sama ada di luar negara mahupun di dalam negara, termasuklah lepasan dari institusi pengajian pondok.⁸⁹

ACARA PENGELUARAN FATWA

Setiap fatwa yang dikeluarkan oleh Jemaah Ulama akan melalui beberapa peringkat dan proses. Peringkat ini bermula dari tarikh di mana permasalahan atau persoalan dikemukakan oleh pihak yang bertanya. Sesiapa saja boleh meminta penjelasan hukum dan fatwa bagi mana-mana perkara berkaitan hukum agama. Sebarang persoalan yang diajukan untuk mendapatkan penjelasan fatwa hendaklah ditujukan kepada Jemaah Ulama secara langsung mahupun kepada Majlis sendiri. Bilamana persoalan sampai ke tangan pihak-pihak berkenaan, Setiausaha Jemaah Ulama (yang biasanya adalah Pegawai Agama Majlis) akan menyampaikannya kepada pengerusi Jemaah Ulama iaitu Mufti Kerajaan. Di peringkat Jemaah Ulama, persoalan akan dinilai dan ditimbang untuk tindakan selanjutnya, melainkan jika ia berpendapat soalan-soalan yang dikemukakan itu adalah remeh atau atas sebab-sebab lain yang tidak perlu dijawab.⁹⁰ Mufti sebenarnya mempunyai budi bicara untuk menjawab soalan yang dikemukakan tanpa membawa kepada mesyuarat Jemaah Ulama. Namun demikian, menurut amalan yang berlaku pada hari ini, pihak mufti lebih cenderung untuk membawanya ke dalam mesyuarat bagi mendapat persetujuan bersama dengan ahli-ahli yang lain.⁹¹

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Abdul Hamid Yunus, *op.cit.*, h. 37.

⁹⁰ Prof. Tan Sri Datuk Ahmad Mohamad Ibrahim (1998), "Acara Mufti Membuat Fatwa," dalam *Mufti dan Fatwa di Negeri-Negeri ASEAN*, Abdul Munir Yaacob dan Wan Roslili Abd. Majid (ed), c. 1, Kuala Lumpur: Institut Kefahaman Islam Malaysia, h. 96.

⁹¹ Temubual dengan Ustaz Othman Haji Ibrahim, Pegawai Agama Majlis Ugama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan selaku Setiausaha Jemaah Ulama Kelantan, pada 12hb. Ogos 1999 di pejabatnya.

Enakmen MAIK bilangan 4 Tahun 1994 telah menjelaskan proses ini dalam seksyen 36 (1) hingga (2). Peruntukan seksyen 36 (2) bolehlah difahami bahawa setelah keputusan fatwa diambil untuk menangani persoalan yang dikemukakan, Jemaah Ulama hendaklah bertindak menyediakan satu draf fatwa untuk dimajukan bagi mendapat persetujuan semua ahli. Setelah persetujuan ahli Jemaah Ulama diperolehi sama ada secara sebulat suara atau dengan suara majoriti, maka Pengerusi Jemaah Ulama bagi pihak dan atas nama MAIK akan mengeluarkan fatwa.

Namun menurut Dato' Shukri, hampir kesemua keputusan fatwa diambil hasil persetujuan sebulat suara. Tidak pernah berlaku pengundian untuk mendapat suara majoriti. Jemaah Ulama akan cuba menyelesaikannya dengan mendapat persetujuan semua anggota. Keputusan hukum tidak akan diambil kecuali setelah semua ahli berpuashati dan bersetuju menerima sesuatu keputusan.⁹²

Bagi kes-kes yang tidak dapat diputuskan fatwa hukum menurut proses yang disebutkan tadi, Jemaah Ulama hendaklah merujuk masalah tersebut kepada Majlis. Dalam keadaan sebegini pendapat dan pandangan mufti lazimnya akan diminta untuk diambil kira. Atau dalam keadaan lain, sesuatu masalah itu boleh terus dipersembahkan oleh Majlis kepada Baginda Sultan untuk mendapatkan penentuan Baginda.⁹³

Di samping itu, Jemaah Ulama sebagai institusi fatwa yang mempunyai wibawa, boleh atas daya usahanya sendiri pada bila-bila masa membuat serta mengisytiharkan apa-apa fatwa bagi pihak dan atas nama Majlis jika didapati keperluan yang wajar tanpa didahului dengan apa-apa persoalan.⁹⁴

Persoalan pegangan mazhab menjadi sebahagian dari aspek yang diberikan penekanan dalam proses pengeluaran fatwa. Ianya menjadi tumpuan bagi enakmen seluruh negeri bukan sahaja di negeri Kelantan. Menurut peruntukan yang ada, semasa mengeluarkan fatwa, Majlis atau Jemaah Ulama hendaklah pada lazimnya mengikut *qawl* muktamad Mazhab Syafi'i. Walau bagaimanapun, jika Majlis atau Jemaah Ulama berpendapat bahawa dengan mengikut *qawl* yang muktamad dari mazhab Syafi'i akan bertentangan dengan kepentingan awam, maka mereka bolehlah dengan keizinan Sultan mengikut *qawl* dari mana-mana mazhab Islam yang muktabar, kecuali pada perkara-perkara yang bersangkutan dengan aqidah, yang mana *qawl Ahl al-Sunnah wa al-Jamā'ah* semestinya hendaklah diikuti.⁹⁵

⁹² *Ibid.*

⁹³ Roff, *op.cit.*, h. 106.

⁹⁴ Seksyen 36 (4), Bil. 4, Tahun 1994.

⁹⁵ Enakmen 37 (1) dan (2).

Namun sebenarnya peruntukan ini telah memberi ruang yang sudah agak terbuka, sedangkan enakmen sebelumnya No. 2, 1966 menyebutkan bahawa pengeluaran fatwa mengikut kaedah dan proses yang telah dinyatakan tadi hendaklah mengikut *qawl* yang muktamad daripada mazhab Syafi'i dengan syarat bahawa *qawl* tersebut tidak berlawanan dengan kepentingan umum, maka ahli Jemaah bolehlah dengan ampun ke Bawah Duli Yang Maha Mulia al-Sultan mengikut *qawl* yang *da'if* dari mazhab tersebut. Jika kedua-dua *qawl* tadi juga masih berlawanan dengan kepentingan umum, maka Jemaah Ulama dengan ampun khas ke Bawah Duli al-Sultan mengikut mana-mana satu dari tiga mazhab iaitu Mazhab Hanafi, Māliki dan Hanbali. Jika masih lagi terdapat percanggahan, maka ahli Jemaah bolehlah dengan ampun khas ke Bawah Duli al-Sultan mengikut *qawl* lain dari mazhab Islam yang muktabar. Kecuali dalam perkara-perkara yang bersangkutan dengan *i'tiqād*, di mana dalam hal tersebut ahli Jemaah Ulama hendaklah mengikut *qawl ahl al-Sunnah wa al-Jamā'ah*.⁹⁶

Perubahan ini telah memperlihatkan hasrat untuk menerima pandangan mazhab lain tanpa merujuk kepada pandangan *da'if* dari mazhab Syafi'i jika didapati berlawanan dengan kemaslahatan umum. Dengan ini ia telah membuka ruang yang luas kepada pengamalan dan pemakaian pandangan-pandangan mazhab lain yang muktabar, jika didapati berpegang dengan pandangan mazhab Syafi'i boleh menyanggahi kepentingan umum.⁹⁷ Kedudukan ini amat menepati semangat penguatkuasaan hukum dalam Islam yang mementingkan kemaslahatan umum, sehingga ia dilihat sebagai asas dan prinsip utama terbinanya ketentuan hukum dalam perundangan Islam. Sementara semangat keterikatan mazhab pula tidak sewajarnya terus dipupuk kerana ia dibimbangi lahirnya kefanatikan yang tidak berasas terhadap mazhab tertentu.

Selain daripada itu adat tempatan juga turut diambil kira dalam menentukan fatwa. Ini dapat dilihat daripada peruntukan yang menyebut bahawa mana-mana adat istiadat atau Undang-undang Adat Melayu yang masih diamalkan di negeri ini dan tidak pula berlawanan dengan ajaran Islam hendaklah juga turut diambil kira ketika mengemukakan fatwa.⁹⁸

Pengambilkiraan *'urf* atau adat tempatan yang tidak bercanggah juga dilihat sebagai suatu yang menepati semangat penguatkuasaan hukum dalam Islam, sehingga ia dinilai sebagai salah satu sumber perundangan tambahan.⁹⁹ Dengan demikian

⁹⁶ Seksyen 14 (1).

⁹⁷ Sedang sebelum ini sukar sekali menerima konsep ini yang disifatkan sebagai *talfiq*. Sila rujuk kes hukum jilatan anjing yang berlaku pada tahun 1937.

⁹⁸ Seksyen 38, Enakmen No. 4, Tahun 1994.

⁹⁹ Ibn al-Qayyim, *A'lām al-Muwaqqi'in*, *op.cit.*, j. 3, h. 89.

lahirnya beberapa kaedah perundangan seperti *al-'Urf Mu'tabar* yang bermaksud autoriti '*urf* diperakui dalam perundangan Islam. Begitu juga kaedah *al-'Ādah Muhakkamah* yang juga memberi maksud bahawa adat tempatan mempunyai autoriti dalam perundangan Islam.¹⁰⁰

Al-Suyūṭī seterusnya menegaskan: "*al-Thābit bi al-'urf ka al-thābit bi al-naṣ*" yang memberi maksud bahawa pemakaian kuatkuasa hukum yang terbit dari '*urf* menyamai kuatkuasa hukum yang terbit dari teks al-Quran dan al-Hadith. Dengan memperuntukkan '*urf* sebagai suatu sandaran hukum, sebenarnya juga memberi erti adanya pengiktirafan terhadap perubahan hukum berasaskan perubahan masa dan keadaan kerana perubahan tersebut akan mempengaruhi perubahan pada '*urf* tempatan. Hasilnya, hukum yang disandarkan padanya juga mesti turut meraikan perubahan tersebut.

Undang-undang MAIK juga memperuntukkan bahawa sebarang fatwa yang dibuat oleh selain daripada Jemaah Ulama dikira sebagai satu kesalahan.¹⁰¹ Peruntukan sebegini penting bagi menjaga wibawa fatwa rasmi kerajaan. Orang ramai dilarang daripada memberi fatwa sendiri secara lisan atau bertulis mengenai ajaran Islam selain dari fatwa yang dikeluarkan oleh Majlis. Mana-mana individu yang berbuat demikian akan dikira sebagai telah membuat kesalahan yang boleh didenda tidak melebihi lima ribu ringgit atau penjara selama tempoh tidak melebihi 3 tahun atau kedua-duanya sekali.¹⁰²

Larangan yang sama turut dikenakan kepada pihak yang terlibat dengan apa-apa bahan cetakan, sama ada dalam bentuk buku, majalah, dokumen dan seumpamanya jika didapati bertentangan dengan hukum syarak dan mana-mana fatwa yang dikeluarkan oleh Majlis.¹⁰³

Seseorang yang didapati menganuti, mengajar, memberi penerangan atau menyebarkan apa-apa ajaran atau fahaman yang bertentangan dengan fatwa yang dikeluarkan oleh Majlis boleh dikira bersalah dan apabila disabitkan, boleh dihukum penjara selama tempoh tidak melebihi 3 tahun dan boleh juga dihukum sebat.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Al-Suyūṭī (1998), *al-Asybah wa al-Nazā'ir fī al-Furū'*, Kaherah: Maktabah al-Tijāriyyah, h. 80.

¹⁰¹ Seksyen 70, Undang-undang Majlis Ugama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan, No. 2 Tahun 1966.

¹⁰² Seksyen 114, Enakmen Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan, Bil. 4, Tahun 1994.

¹⁰³ *Ibid.*, Seksyen 115.

¹⁰⁴ *Ibid.*, Seksyen 119 (1).

Peraturan-peraturan seumpama ini diperuntukkan bagi menjamin fatwa rasmi Majlis dihormati dan diikuti dengan baik. Peraturan seumpama ini perlu dikuatkuasakan untuk tujuan penyatuan dan penyelarasan amalan hukum di kalangan masyarakat.

KESIMPULAN

Amalan kefatwaan yang berlaku di negeri Kelantan mempunyai kaitan dengan struktur politik dan pentadbiran negeri tersebut. Dari perbincangan yang dibuat, ternyata kuasa politik negeri telah menentukan hala tuju dan peranan institusi kefatwaan. Pada peringkat awalnya ia dilihat sebagai institusi yang sangat berpengaruh dalam menentukan hala tuju pentadbiran agama Islam negeri. Senario tersebut telah turut diperkukuhkan dengan cita-cita dan hasrat golongan pentadbir negeri pada waktu itu untuk memantapkan institusi kefatwaan. Hasil dari beberapa perkembangan yang berlaku akhirnya institusi fatwa telah diberi peranan yang lebih kecil dan terfokus kepada kajian hukum. Pejabat mufti adalah bertanggungjawab dan berperanan sebagai pusat rujukan hukum bagi masyarakat Islam, khususnya di negeri Kelantan.